

Beeld en zelfbeeld. 'Nederlandse identiteit' in politieke structuur en politieke cultuur tijdens de Republiek*

PETER J. A. N. RIETBERGEN

Sommige vragen lijken niet te beantwoorden. Zij vormen daarom een uitdaging. Aanleiding tot het onderhavige essay is het mij voorgelegde verzoek nader te reflecteren over 'Nederlandse identiteit en Nederlands identiteitsbesef' tijdens de periode van de Republiek¹, zulks toegespitst op de vraag in hoeverre identiteit en identiteitsbesef ook in het politieke domein concreet werden.

Deze vraag bracht mij, in het kader van de overigens conceptueel bepaald niet eenduidige begrippen 'identiteit' en 'identiteitsbesef', als vanzelf tot de problematiek van de verhouding tussen beeld en zelfbeeld. Immers, als identiteit al een historisch vaststelbare realiteit is, dan ontstaat zij toch ergens in het continuum tussen deze twee polen, dat soms ook een spanningsveld is. Niet alleen moet dan worden nagegaan hoe deze beide componenten zich tot elkaar verhouden, in casu of er sprake is van een zekere congruentie dan wel van een forse discrepantie, ook zal moeten worden bezien of niet het beeld op den duur het zelfbeeld mede is gaan bepalen, dan wel omgekeerd. De achttiende-eeuwse reiziger Albrecht von Haller constateerde immers al scherpzinnig dat de vele schilderijen die te onzent naar de werkelijkheid geschilderd werden ertoe leidden dat de werkelijkheid op een schilderij ging lijken.

Tegen deze achtergrond lijkt het mij zinvol om de overigens niet zeer welgedefinieerde noties 'politieke structuur' en 'politieke cultuur' te hanteren als twee invalshoeken om te komen tot een nadere bepaling van ontstaan en groei van 'de Nederlandse identiteit en het Nederlandse identiteitsbesef'. Om in mijn betoog enige helderheid te scheppen, zal ik derhalve niet alleen een onderscheid handhaven tussen beeld en zelfbeeld maar ook, in elke categorie, tussen politieke structuren en politieke culturen. Daarbij volg ik de globale omschrijvingen die vooral de politieke antropologie op dit vlak heeft geleverd, daar zij voor historici als zinvolle methodische en typologische handreikingen kunnen dienen².

* Met dank aan dr. M. Evers en dr. A. E. M. Janssen voor collegiale kritiek op een eerdere versie.

1 Het probleem is natuurlijk al dikwijls gesignaleerd: vgl. J. Huizinga, *Nederlands geestesmerk* (Leiden, 1934, 1946). Recentelijk werden aspecten ervan nog eens samengevat in: R. van Ginkel, 'Typisch Nederlands ... Ruth Benedict over het 'nationale karakter' van Nederland', *Amsterdams sociologisch tijdschrift*, XVIII (1991) ii, 37-63. Zie verder noot 34. Het is tekenend voor de internationale historiografie en Nederlands presentie daarin dat de kwestie van de Nederlandse politieke identiteit en, bij uitbreiding, van het Nederlands 'nationaal' gevoel niet aan de orde kwam in een bundel als bijvoorbeeld O. Ranum, ed., *National consciousness. History and political culture in early-modern Europe* (Baltimore-Londen, 1975). Ook 'grote' kwesties als 'de Verlichting in Nederland' of 'de Romantiek in Nederland' worden in dergelijke internationale, 'vergelijkende' studies niet of slechts inadequaat behandeld; vgl. P. J. A. N. Rietbergen, 'Dutch and Spanish 'Enlightenments'? The case of Gerard Meerman (1722-1771) and Gregorio Mayans y Siscar (1691-1781)' in: *Idem, Tussen twee culturen. De Nederlanden en de Iberische wereld* (Nijmegen, 1989) 105-134.

2 Goede inleidingen zijn: T. C. Lewellen, *Political anthropology. An introduction* (South Hadley, 1963); D. Kavanaugh, *Political culture* (Londen, 1972), en S. Lee Seaton, H. Claessen, ed., *Political anthropology. The state of the art* ('s-Gravenhage, 1979). Te onzent is het probleem beknopt samengevat in een reeks boeiende opstellen: H. Righart, ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke*

Een dergelijke definitie wordt dan helaas wel verwoord in het wollige jargon dat daarbij onvermijdelijk lijkt: onder 'structuren' dient men te verstaan formele en informele instituties en organisatieverbanden, maar ook in ideologieën geïnstitutionaliseerde ideeën en waarden—over dit laatste punt echter verschillen veel auteurs nogal van mening. 'Culturen' daarentegen omvatten de door de tijdgenoot meer onbewust ervaren en gehanteerde (systemen van) tekens, symbolen en rituelen, maar ook de mythen, vooroordelen en vijandbeelden waarin, binnen en ten dele ook buiten de structuren, macht en politiek gestalte krijgen.

Dat na zulk een ronkende omschrijving het hiernavolgende opstel nadrukkelijk slechts de betiteling 'aanzet' verdient, moge duidelijk zijn.

Beelden

Om zicht te krijgen op het beeld is vanouds een analyse van reisverhalen een beproefd procédé, ook al zijn de gevaren niet gering³. Het reisverhaal ontwikkelt zich juist in de zeventiende en achttiende eeuw tot een genre met eigen wetten die zowel de vorm als, ten dele, de inhoud bepalen. Daarnaast is bekend dat vele reizigers om te voldoen aan de culturele 'plicht' die het schrijven van een verslag bijkans werd, er geen been in zagen elkaar te parafaseren of zelfs te plagiëren.

Een ander probleem is dat reisverhalen ook op het vlak van de politiek-staatkundige beeldvorming minstens evenzeer een weerspiegeling zijn van de vóóronderstellingen en eventuele frustraties betreffende het eigen vaderland als van de toestand in de bereisde regio. Wanneer Fransen overde politieke structuren de politieke cultuur van de Republiek schrijven⁴, idealiseren zij de situatie dikwijls veel meer dan Engelsen geneigd zijn te doen⁵; de grotere vergelijkbaarheid van de Nederlandse en de Engelse politieke systemen, en de grotere vrijheid van meningsuiting in Engeland, leiden niet zelden aan Engelse zijde tot een wat scherpere blik en een kritischer opstelling. Wat betreft de ervaringen van Duitse reizigers, afkomstig uit toch dikwijls zeer verschillende politieke structuren en culturen, is een zo uniforme waardering moeilijker⁶.

Een volgende reserve hangt samen met de sociale en professionele achtergrond van de reizigers. Sociaal gezien behoorden zij veelal tot de maatschappelijke elite in het *cultuur* ('s-Gravenhage, 1990). Zie tenslotte ook: M. Thompson, R. Ellis, A. Wildavsky, *Cultural theory* (Oxford, 1991).

3 Zie, als inleiding: A. Maczak, H. Teuteberg, ed., *Reiseberichte als Quellen Europäischer Kulturgeschichte. Aufgaben und Möglichkeiten der historischen Reiseforschung* (Wolfenbüttel, 1982). Vgl. ook: P. J. A. N. Rietbergen, 'Reizen en schrijven. Factoren en wegen van culturele transmissie en integratie in Europa tijdens het ancien regime' in: W. A. F. Camphuis, C. G. J. Wildeboer Schut, ed., *Europese eenwording in historisch perspectief. Factoren van integratie en desintegratie* (Zaltbommel, 1991) 100-115.

4 Een goed overzicht van Franse opinies levert: R. Murrin, *La Hollande et les Hollandais au XVIIeme et au XVIIIeme siècles vus par les Français* (Parijs, 1925).

5 De Engelse observaties vindt men het best samengevat in: C. D. van Strien, *British travellers in Holland during the Stuart period. Edward Browne and John Locke as tourists in the United Provinces* (Amsterdam, 1989).

6 De Duitse observaties zijn te boek gesteld door: J. Bientjes, *Holland und die Holländer im Urteil deutscher Reisenden (1400-1800)* (Groningen, 1967). Er lijkt bepaald ruimte voor een nieuwe inventarisatie. Zie ook noot 8.

land van herkomst. Zulks werkt beeldvernaauwend, zeker waar het de perceptie van de vele meer populaire elementen van politieke cultuur betreft.

Professioneel beschouwd, vormden diplomaten of leden van hun entourage een significant percentage; hun zicht op de politieke structuur en de politieke cultuur van de Republiek was wellicht scherper dan dat van de meeste bezoekers, doch werd gekleurd door de omstandigheid dat zij toch allereerst met het centrale niveau van de generaliteit te maken hadden, en zich nauwelijks verdiepten in de complexe, gedecentraliseerde structuur van de statenbond.

Dan waren er de intellectuelen, dikwijls met een uitgesproken belangstelling voor politiek-systematische en theoretische analyses, waarin het fenomeen van de Republiek zich zo gelukkig liet passen als uitzondering op elders geldende regels. Hun observaties zijn soms beter onderbouwd dan de rapporten van diplomaten, doch geven toch meer zicht op de structuur dan op de cultuur.

Problematischer is dat de verslagen van de gemiddelde *grand tour*-gangers blijken te geven van een oppervlakkigheid die als weergave van de complexe situatie teleur stelt, ook al waren de beelden die hun teksten in het leven riepen er niet minder invloedrijk om: tot in onze dagen wordt de buitenlandse beeldvorming erdoor bepaald.

Al evenzeer van belang acht ik de constatering dat zeer veel reizigers eigenlijk slechts steden bezochten; voor een deel ligt daarin mede de oorzaak van de zojuist vermelde oppervlakkigheid. Hun beelden zijn beelden van een urbane samenleving — het fenomeen van de 'verrandstedelijking', bijvoorbeeld, wordt al in 1716 door lady Mary Wortley Montagu genoteerd⁷ — waardoor de in feite toch goeddeels rurale structuur van een groot deel van de Republiek buiten beeld blijft.

Dit gegeven leidt tot een laatste *caveat*, namelijk dat verreweg de meeste reizigers — die uit de Duitse landen overigens nadrukkelijk uitgezonderd⁸ — hun observaties vrijwel uitsluitend baseren op beperkte ervaringen in de zeegebieden, in casu vooral Holland, soms aangevuld met een enkel gegeven uit het Utrechtse of uit de grensstad Nijmegen. Het vervolgens als *beeld* van de Republiek gepresenteerde relaas zet aldus een toch al sterke Hollandocentrische tendens in zowel de Nederlandse alsook de buitenlandse historiografie tot op heden extra kracht bij⁹; dit beperkt de gebruikswaarde ervan terdege.

7 Zie: J. M. Fuchs, W. J. Simons, *Het zal je maar gezegd wezen. Buitenlanders over Nederland* ('s-Gravenhage, 1977)19.

8 Van belang is de tweedelige publikatie van: J. Slijkhuis, 'Noord- en Oost-Nederland in Duitse ogen, 1600-1900. Een tussenbalans', *Driemaandelijks blad voor taal en volksleven in het oosten van Nederland*, XL (1988) iii/iv, 137-172, en XLI (1989) i/ii, 1-32. Het werk van Bientjes wordt hierdoor wezenlijk aangevuld zoniet achterhaald. Overigens zijn ook de door Slijkhuis onderzochte reizigers nauwelijks geïnteresseerd in de politiek van de Noordoostelijke gewesten.

9 Het is significant te constateren dat een van de meest belangrijke cultuurhistorische studies tot op heden over de Gouden eeuw geschreven, toch ook alleen Holland behandelt: A. Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen. Het kopersgeld van de Gouden eeuw* (Amsterdam, 1979,1991). Hetzelfde geldt voor het weliswaar op punten stimulerende, doch verder teleurstellende werk van: S. Schama, *The embarrassment of riches* (New York, 1989). Ook de vernieuwende elitestudies van De Jong, Prak en Kooijmans behandelen Hollandse steden. Problematisch is dat dergelijke werken veelal geciteerd worden zonder vermelding dat de gegevens slechts een enkel gewest betreffen: dit resulteert in zeer onzorgvuldige beeldvorming.

Op zoek naar opinies over de politieke structuren ziet men dat voor veel toeschouwers de fundamentele vrijheid van de burger van de Republiek een opmerkelijk gegeven is. In historisch retrospectief is het dat zeker ook: de Republiek is immers een vroeg voorbeeld van die ontwikkeling van corporatieve naar individuele vrijheid, die voor het westen zo kenmerkend wordt.

Overigens frappeert het fenomeen Fransen en Italianen natuurlijk veel meer dan Engelsen. De Italiaan Carlo Pilati noteert in de achttiende eeuw verbaasd dat de boeren hier geen slachtoffer zijn van adellijke knevelarijen¹⁰. Diderot stelt verheugd vast dat hij 'nergens tonelen van ellende en tirannie' ziet¹¹. Fransen baseren zich soms op Parivals ode aan Holland uit 1651, waarin het onder andere heet: 'Voomamelijck is 'et, dat elck een Koningh is in sijn Huys'¹². Dat ik het citaat in zeventiende-eeuws Nederlands kan debiteren, volgt uit de omstandigheid dat *Les délices de la Hollande* onmiddellijk in het Nederlands vertaald werd, als *De vermaecklijkheden van Ollandt*. Ongetwijfeld vonden dergelijke beelden in Nederlandse ogen, als bevestiging van een populair zelfbeeld. Voor een Engelsman lag 't anders: Oliver Goldsmith noemde de Republiek zelfs een 'land van tirannie, een slavenhok'¹³.

Bij veel reizigers treft men enige notie van de constitutionele complexiteit van de Republiek, als samenstel van zeven soevereine gewesten verenigd in een unie, waarvan het centrale orgaan, de staten-generaal, verantwoordelijk is voor de buitenlandse politiek. Dit geldt zeker na 1673, als de gezaghebbende analyse van Sir William Temple door vertalingen in het Frans en Nederlands in heel Europa beschikbaar is¹⁴.

Desalniettemin kunnen de meeste bezoekers hun eigen monarchale achtergrond niet vergeten. Zij voelen zich genoopt de politiek te personaliseren, en niet over die vreemde collectieve soevereiniteit, maar veeleer over de belangrijkste personen te spreken. Significant is dat daarbij de prins van Oranje voorop gaat. Zelfs Haller, die in de jaren twintig van de achttiende eeuw tijdens het tweede stadhouderloze tijdperk schrijft, en zich daarvan wel bewust is, verklaart omstandig de functie van de stadhouder-legerleider, alvorens het tweede eminente hoofd te noemen, de raadpensionaris van Holland¹⁵.

De verwarring die gedurende de eerste decennia van de zeventiende eeuw nog bij buitenlanders bestaat—is de nieuwe staat nu een democratie of een aristocratie—lost zich in de loop van de eeuw op: de meesten volgen Temple en spreken over een oligarchie. In 1711 schrijft John Leake zelfs dat het land een 'absolute oligarchie' is, van het laagste niveau, de afzonderlijke steden, tot het hoogste, de staten-generaal en

10 F. Kerdijk, ed., *Zo meenden vreemden. Wat zeiden vreemdelingen over ons land van de 16e tot de 19e eeuw?* (Amsterdam-Antwerpen, 1969) 30.

11 Fuchs, Simons, *Het zal je maar gezegd wezen*, 155.

12 Geciteerd naar: Kerdijk, *Zo meenden vreemden*, 10-11.

13 Fuchs, Simons, *Het zal je maar gezegd wezen*, 155.

14 G. Clark, ed., *Sir William Temple. Observations upon the United Provinces of the Netherlands* (Oxford, 1972).

15 G. A. Lindeboom, ed., *Haller in Holland. Het dagboek van Albrecht von Haller van zijn verblijf in Holland (1725-1727)* (Delft, 1958) 25-26.

de raad van state¹⁶. Maar terwijl Montesquieu deze situatie verheerlijkt als een 'gekozen aristocratie', acht abbé Coyet het een systeem van tirannie waarbij, zeker in Holland, elke invloed van het volk ontbreekt¹⁷.

Toch zien velen slechts wat ze willen zien. Zeventiende-eeuwse Franse reizigers als de hertog van Rohan en Jean le Laboureur schrijven over de adel die zich in het Utrechtse manifesteert, en over de afkeer van edelen in het gewest Holland¹⁸. Daarentegen constateren achttiende-eeuwers als Diderot en Voltaire, zo ontevreden met de eigen situatie, tevreden dat de adel hier van weinig of geen belang is. De anti-monarchale Diderot heft vooral een jubelzang aan op de democratie in de steden: 'C'est la qu'on voit des commerçants, des bougeois prendre le ton imposant et l'air majestueux des rois'¹⁹. Instemmend citeert hij een (apocriefe?) anekdote betreffende de deliberaties in een van de gewestelijke staten-colleges over de vraag of men een bezending naar het stadhouderlijk hof zal organiseren om te informeren naar de zwangerschap van prinses Wilhelmina. Een van de statenleden verheft zich en zegt: 'Envoyez qui vous voudrez, pour moy je n'y vais pas; je suis roi'²⁰.

Over de relatie tussen de gewesten onderling wordt verschillend geoordeeld. Voor verreweg de meeste reizigers is het geen interessante vraag, daar zij in hun observaties alleen Holland en de generaliteit betrekken. De evidente macht van Amsterdam zowel in het gewest als op generaliteitsniveau zien ze dikwijls wel. Regnard acht de invloed van de stad even groot als die van een 'geheel gewest', en Montesquieu noemt de Amsterdamse burgemeesters 'koningen'²¹, hetgeen hen zeker in hun zelfbeeld gestreeld zal hebben.

Frappant is, tenslotte, dat de toch voor onze politiek zo wezenlijke factietegenstellingen²² kennelijk aan de aandacht van de meeste reizigers ontsnapten. Ook de partij-schap, die onder de propagandistisch-ideologische toespitsing 'Staats-Oranje' soms boven-lokaal teweeg gebracht werd, vindt men in weinig reisverslagen terug. Evenmin wordt veel aandacht besteed aan de belangentegenstelling tussen zee- en landgewesten. Misschien moet ons dat ook niet verbazen. Voor de meeste buitenlanders was natuurlijk slechts één element van de Nederlandse politiek van werkelijk belang: het buitenlands beleid.

Over manifestaties van politieke cultuur leest men bij veel reizigers losse observaties. Vooreen goed-onderbouwde analyse zijn zij niet toereikend. Toch wil ik erop wijzen, aangezien het dikwijls fenomenen betreft die te zamen wel degelijk tot beeldvorming

16 Van Strien, *British travellers*, 130.

17 Murris, *La Hollande*, 235.

18 *Voyage du duc de Rohan en l'an 1600* (Amsterdam, 1646); Jean le Laboureur, *Relation du voyage du royaume de Pologne* (Parijs, 1647) 64-65, 73.

19 Y. Benoit, ed., *Denis Diderot. Voyage en Hollande* (Parijs, 1982) 48.

20 *Ibidem*, 55.

21 Murris, *La Hollande*, 234, 241.

22 Hoewel de titel misleidt — het werk gaat slechts over Holland — is lezenswaard: S. Groenveld, *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum, 1990).

bijdroegen, maar bovendien toch ook evenzovele elementen geweest kunnen zijn in de vorming van Nederlandse zelfbeelden, door interactie met de politiek-institutionele context waarin deze fenomenen functioneren.

Wederom treft het monarchale aspect veel bezoekers allereerst. Den Haag is voor hen de hofstad van de stadhouder, en daarnaast de zetel van de staten-generaal²³. Rituelen als prinselijke feesten en wapenschouwen trekken de aandacht, evenals de symbolen van de macht. Een Fransman, op bezoek in de zaal van de staten van Zeeland te Middelburg, beschrijft vooral de zetel van de stadhouder²⁴. Haller ziet in Leeuwarden Maria-Louise van Hessen-Kassel ter kerke gaan, begeleid door een wacht met vaandels en muziek²⁵. Kortom, elementen van politieke cultuur die als rituelen en symbolen het gezag van de Oranjes onderbouwden, overigens niet alleen in het beeld van de buitenlanders doch ongetwijfeld ook in het zelfbeeld van betrokken Nederlanders. Overde jonge stadhouder Willem IV noteert Haller: 'Er ist sehr gütig und ist darin klug weil es sein Nütze ist sich bey dem Volke beliebt zu machen'²⁶.

Treffend is echter ook een andere constante in de beeldvorming: die van de hoogste ambtenaren in den lande, met name de raadpensionarissen van Holland, als personen die hun grote macht in verbluffende eenvoud dragen. Jacques Basnage en vrijwel al zijn Franse tijdgenoten roemen De Witts inzet, soberheid en toegankelijkheid, met *topoi* die ook al in de overigens minder talrijke beschrijvingen van Oldenbarnevelt voorkomen. Dit beeld ziet men vervolgens door latere waarnemers gehanteerd voor Heinsius²⁷.

Het beeld blijft echter niet beperkt tot de raadpensionarissen. Sorbière noteerde al in de jaren vijftig van de zeventiende eeuw dat

un député aux Etats-Generaux y marche à pied dans la rue tout seul, ou avec un simple valet, qui imite la modestie de son maistre. Et cette simplicité, qui luy égale en ce point ces concitoyens, attire leur amour, et ne le rend pas moins absolu que s'il avait une suite de pages et de lacquais. Le bourgeois a le plaisir d'estre assis dans un bateau avec son magistrat, de causer ou de se promener familièrement avec luy²⁸.

Voltaire codificeert het beeld en breidt het uit tot de regentenklasse als geheel²⁹. Niet alleen schetst hij een roerende visie op een regent als Frans Teresteyn van Halewijn, die het rijtuig schuwt, te voet naar zijn werk gaat, de ganse dag werkt en van zijn luisterrijke inkomen van f40.000,- per jaar slechts f2.000,- voor zichzelf uitgeeft en

23 Vgl. G. van der Louw, ed., *Charles Lemaitre. Relation de mon voyage de Flandre, de Hollande et de Zélande* (Parijs, 1978) 345.

24 Vgl. *Ibidem*, 304.

25 Lindeboom, *Haller in Holland*, 77.

26 *Ibidem*, 79.

27 Dit is mijn interpretatie van de data verzameld in: Murriss, *La Hollande*, 237-239.

28 Naar de tekst in: G. Cohen, 'Le voyage de Samuel de Sorbière en Hollande en 1660' in: *Mélanges Baldensperger*, I, 153-154.

29 Het volgende is mijn interpretatie van de gegevens in: J. Verduynde, *Voltaire et la Hollande* (Genève, 1966) 71 vlg., 175 vlg.

het resterende aan goede werken besteedt. In zijn *Essai sur les moeurs* citeert Voltaire ook met kennelijk genoegen de anekdote van de Spaanse gezanten die bij de bestandsonderhandelingen in 1608 een groepje sober geklede heren in het gras aan de waterkant een eenvoudige lunch zien nuttigen. Op Richardots vraag wie dit wel zijn, antwoordt een toevallig passerende boer: 'Onze souverainen en meesters'. Zelf legt Voltaire een verband tussen dit verhaal en een vergelijkbaar relaas over de ontmoeting tussen de ambassadeurs van Sparta en de vertegenwoordigers van Perzië.

De verwijzing naar het klassieke voorbeeld versterkt, dunkt me, het totaalbeeld dat Voltaire vervolgens schept, en dat men ook in zijn *Siècle de Louis XIV* treft: een Republiek waarin de burger zijn natuurlijke rechten ten volle geniet, bestuurd door lieden die de antieke *virtus* ten volle uitdragen. Haller doet er nog een schepje bovenop wanneer hij met kennelijke verbazing constateert: 'Die Gelehrten sind ... unter denen Staatsleuten zahlreich'³⁰.

Het is een beeld dat wonderwel paste in het zelfbeeld van vele vroedschappen en dat zij gaarne weer als beeld van zichzelf uitdroegen, onder andere in de picturale weergaven van hun bestuurlijke idealen en pretenties die alom de stadhuizen sierden³¹. Deze complexe interactie tussen beelden en zelfbeelden, van regenten die zich voor alles dienstbaar opstellen en alle vertoon schuwen, maakte, als het ware, politici en daarmee politiek tot eenvoudige, lokale, dagelijkse, ja zelfs huiselijke fenomenen.

Tussen beeld en zelfbeeld

Is er zo, in het krachtenveld tussen beeld en zelfbeeld, een aspect van identiteit werkelijkheid geworden dat tot op heden voortleeft in de cultus van eenvoud die onze bestuurders praktiseren, evenals overigens de huidige, 'fietsende' vertegenwoordigers van de heersende dynastie, via een fascinerend en nog te weinig bestudeerd proces van assimilatie aan deze 'burgerlijke', huiselijke cultuur?

Of deze cultus nu voortkwam uit, dan wel een aanzet leverde tot die 'burgerlijke' cultuur, blijft vooralsnog de vraag. Minstens even problematisch is het gebruik van het epitheton 'huiselijk' voor deze cultuur; nadere studie zal moeten uitwijzen of deze stereotypering historisch al in deze periode gefundeerd kan worden³².

Het fenomeen van deze 'huiselijkheid' is overigens in de onderhavige context juist zo relevant omdat men, meen ik, mag veronderstellen dat naarmate in een samenleving het privéleven in meerdere of mindere mate gericht is op uiterlijkheid en representatie, ook de politieke cultuur zich navenant zal manifesteren, als lokaal en wellicht 'verhuiselijkt' zelfs. Las men in Leiden naast de bijbel niet meestal slechts de kleurrijke geschiedenis van het ontzet van de stad, en die beide dan veelal in de keuken³³?

30 Lindeboom, *Haller in Holland*, 24.

31 Vgl. A. Blankert, ed., *God en de goden* (Amsterdam, 1981).

32 De constatering van een reiziger dat in de Republiek het kind langer kind was dan elders, en grote invloed op de ouders uitoefende, is, dunkt me, voor dit onderzoek eveneens van belang: vgl. M. A. F. C., *Lettres sur les Hollandais* (Parijs, 1735) 17.

33 Mondelinge mededeling van dr. P. Hofijzer tijdens een lezing op het Nederlands-Spaans historisch colloquium te Avila, 19 november 1991.

Bij nader onderzoek van dit fenomeen doet zich vervolgens het begripsmatig te weinig onderkende probleem van huiselijkheid als 'woonstijl' of als 'leefstijl' voor. Aangezien cultuurhistorisch gezien artefacten die de woonstijl documenteren toch belangrijke bronnen zijn bij de speurtocht naar de mentaliteit die een leefstijl kleurde, vergt dit fenomeen zeker ook studie van de complexe interactie tussen het beeld dat de al in eigen tijd vermaarde zeventiende- en achttiende-eeuwse — overigens grotendeels Hollandse — genrestukken opriepen en daarmee ook hebben gecreëerd, en de toenmalige woonrealiteit. Dat het picturale beeld minstens ten dele een betrouwbare reflectie was van die alledaagse werkelijkheid, wordt bevestigd door onderzoek van contemporaine boedelinventarissen³⁴.

Complexer wordt het vraagstuk nog als wij ons realiseren dat onze eigen visie op deze cultuur van eenvoud en huiselijkheid in hoge mate gevormd is door het gebruik dat in de negentiende eeuw van deze zeventiende- en achttiende-eeuwse beelden gemaakt is — in de schilderkunst, maar ook in de literatuur en de geschiedschrijving³⁵ — om als onderdeel van een 'nationaal' zelfbeeld de door de liberale en confessionele groepen³⁶ in de samenleving gepropageerde burgerdeugden en burgerlijke cultuur historisch te onderbouwen.

Zelfbeelden

Gaan wij van beeld naar zelfbeeld, dan is een fundamentele vraag in hoeverre 'de Nederlander' zicht had op 'zijn' politieke structuren. Het probleem van het 'vaderlands gevoel' dient zich in dit kader aan³⁷.

Een eerste, essentieel element is het volgende. In de Republiek ontbrak lange tijd de wellicht meest krachtige stimulans die centrale gezagsdragers in vroeg-moderne staten hadden om te komen tot een politiek die zulk een gevoel van patriottisme zou

34 Vgl. Th. H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock, A. J. van Dissel, *Hei Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, I-V (Leiden, 1986-1990), en: Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum, 1987).

35 Ter zake onder andere: P. B. M. Blaas, 'De Gouden eeuw overleefd en herleefd. Kanttekeningen bij het beeldvormingsproces in de 19e eeuw', *De negentiende eeuw*, IX (1985) 109-110, alsmede: *Het vaderlandsch gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis* (Amsterdam, 1978). Beeldvormend waren zeker de beide publikaties van G. D. J. Schotel, *Het oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1903; Amsterdam-Arnhem, 1968), en *Idem, Het maatschappelijk leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw* (Amsterdam, 1905, Amsterdam-Arnhem, 1970). Hiervoor geldt overigens dat het materiaal waarop zij stelen grotendeels inderdaad Hollands is.

36 Vgl. P. J. A. N. Rietbergen, 'J. A. Alberdingk Thijm her-dacht' in: J. Roes, e. a., ed., *J. A. Alberdingk Thijm. Erflater van de negentiende eeuw* (Baarn, 1991) 39-57, speciaal 41, 47.

37 Over het 'Nederlands nationaal gevoel' is veel geschreven. Het probleem is dat zelden concreet wordt wat anderen dan 'cultuur- en natiemakers' erover dachten. Men leze, natuurlijk, J. Huizinga, *De Nederlandse natie* (Haarlem, 1960) 1-80; S. Groenveld, 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden' in: *Scrinium et scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan professor dr. J. L. van der Gouw* (Groningen, 1980) 372-387; A. Duke, 'From king and country to king or country? Loyalty and treason in the revolt of the Netherlands', *Transactions of the Royal Historical Society*, XXXII (1982) 113-135; en H. de Schepper, *Belgium nostrum, 1500-1650. Over integratie en desintegratie van het Nederland* (Antwerpen, 1987).

doen ontstaan: in tegenstelling tot de meeste andere mogendheden, ging de Republiek in de zeventiende eeuw er niet toe over haar legers uit ingezetenen te recruteren, doch liet zij haar oorlogen nog steeds goeddeels door huursoldaten voeren. De cohesie-eisende en bevorderende functie van het 'nationale' leger ontbrak hier ten lande.

Toegegeven, de bemanning van de vloot kwam, overigens langzaam en slechts partieel, allengs meer uit 'Nederlanders' te bestaan. Maar de vlootpolitiek was nu juist tussen de gewesten een twistappel van de eerste orde, een aangelegenheid die door de meeste landprovincies toch bepaald niet als 'gemene zaak' werd beschouwd, en dus op dat front ook niet tot een gemeenschappelijk identiteitsgevoel leidde.

Wat is er dan wel bespeurbaar van 'collectieve' ideeën? Wanneer Sorbière in gesprekken met Nederlanders constateert dat zij zich dikwijls zo intens tevreden tonen met het eigen politiek-maatschappelijk systeem als de ideale vormgeving van onderliggende landsaard en zeden—een houding die er mede toe leidde dat, bijvoorbeeld, 'de mof een veelgebruikte toneelfiguur werd onder andere om vreemdelingen te stigmatiseren die van de goede 'sociale voorzieningen' te onzent misbruik maakten'³⁸—dan herkennen wij wellicht een ook nu nog heersende mentaliteit. Of het zinvol is die nu wat geringschattend te benoemen als zelfgenoegzaamheid, valt te betwijfelen. Zeker is wel dat hier een significant aspect van politieke cultuur zichtbaar wordt, ook al constateren wij dat Sorbière sprak met lieden die gereisd hadden, en, belangrijker wellicht, tot de regerende elite behoorden³⁹.

Anderzijds stelde Haller een minstens even significante observatie te boek toen hij noteerde: 'Die Regierung ist hier ziemlich verwurren, und denen meisten Holländern selbst unbekannt'⁴⁰. Het lijkt inderdaad zinvol vast te stellen dat de feitelijke complexiteit van het staatsbestel de meeste bewoners van de Republiek ontgaan zal zijn. Zelfs de vraag of men zich burger wist van die Republiek, moet men voor het overgrote deel van de bevolking denkkelijk negatief beantwoorden.

Het is natuurlijk niet de bedoeling hier de binnenlandse politieke geschiedenis ten tijde van de Republiek te verhalen vanuit het oogpunt van de gewestelijke structuren en zelfstandigheidsgevoelens. Dat deze structuren en gevoelens sterk waren en dat die dikwijls als 'nationaal' gepresenteerde ideologische dichotomie Staats-Oranje in de praktische politiek alleen op regionaal of, meer nog, lokaal niveau iets betekende, lijkt mij vast te staan, zoals ook Van der Bijl voor Zeeland heeft aangetoond⁴¹.

Overigens blijkt uit zijn studie nog eens duidelijk dat trouw aan 'Oranje' voor de lokale elites zelden een geleefd ideaal was, veelal slechts een leus om het volk voor factiebelangen te winnen.

Of dit gewestelijke politieke denken, in Zeeland maar ook elders, zich vooral handhaafde door een oude traditie van eigen onafhankelijkheid, dan wel door groeiende afkeer van Hollands ontegenzeggelijke suprematie, is nauwelijks vast te stellen.

38 W. A. Ornee, *De 'mof' in de Nederlandse blij- en kluchtspelen uit de 17e en 18e eeuw* (Groningen, 1970).

39 Murriss, *La Hollande*, 229.

40 Lindeboom, *Haller in Holland*, 25.

41 M. van der Bijl, *Idee en interest* (Groningen, 1981) *passim*.

Een volgend, evident gegeven is dat in alle gewesten vooral ook regionale subdivisies het politieke zelfbeeld mede bepaalden. Zo bespeurt men tot het einde van de zestiende eeuw in Holland een Westfries identiteitsgevoel dat zich nog in 1587 in een politieke unie uitte⁴². In Gelderland was er niet alleen kwartierlijke trots, doch vormden de kwartieren ook een reële politieke-bestuurlijke structuur. En was de rivaliteit tussen 'Stad' en 'Lande' geen bijkans geïnstitutionaliseerde praktijk in het Groningse?

Natuurlijk functioneerde de politiek in wezen op een nog lager niveau. Dat in Holland Pieter de la Court de gewestelijke geschiedenis schrijft als de geschiedenis van achttien stadstaten, is minstens significant. Wansink stelt dan ook dat men zich zou 'moeten afvragen in hoeverre zelfs de leidende figuren in deze periode zich toch niet allereerst burger van hun stad, en vervolgens pas Hollander voelden'⁴³. Ook al laat hij zo het platteland buiten beschouwing, de constatering lijkt me juist. Ze kan ook gelden voor de steden in de andere gewesten.

Doch wat zal nu het politieke zelfbeeld van die stedelingen geweest zijn? Het waren de regenten die regeerden. Duidelijk is dat zij allereerst bedacht waren op handhaving van hun lokale machtsbasis, die immers hun regionale en landelijke invloed schraagde. In dit verband sta ik even stil bij Margaretha Turnor en haar echtgenoot Godard Adriaan van Reede, wier correspondentie uit de jaren 1672-1673⁴⁴ zo'n fascinerend beeld geeft van het dagelijks denken en doen juist in een tijdsgewricht waarin de strijd om het voortbestaan van de Republiek de complexe politieke structuur zo op de proef stelde.

Als het over de Republiek in haar relatie tot de nabuurstaten gaat, spreken de echtelieden over 'desen staet'. En telkens als de emotie over de Franse invasie en bezetting zich opdringt, heet het 'mijn vaderlant' of zelfs 'ons liefve vaderlant'⁴⁵. Maar nu zijn de Van Reedes en hun soortgenoten regenten, adellijke regenten. Doordat men in deze kringen dikwijls inter-gewestelijk huwde⁴⁶, in de achttiende eeuw zelfs in toenemende mate⁴⁷, kon het zelfbeeld ook in politieke termen gezien niet tot de provinciale context beperkt blijven. Was men, zoals Van Reede, voor zijn brood en status dan ook nog mede afhankelijk van generaliteitsfuncties, dan keek men allicht verder⁴⁸.

Uit de waarlijk boeiende brieven van Margaretha spreekt groot Godsvertrouwen en, in het zicht van de vele rampen, grote berusting: het aardse — het slot te Amerongen, de landerijen, het roerend bezit—is belangrijk, maar als de hemel het neemt, beginnen wij opnieuw. En de hemel nam het...

42 H. Wansink, 'Holland and six allies. The Republic of the Seven United Provinces' in: *Britain and the Netherlands*, IV, *Metropolis, dominion and provinces* (Den Haag, 1971) 133-155; hiervoor: 135.

43 Wansink, 'Holland and six allies', 134.

44 W. J. C. van Hout, 'Mijn heer en liefste hartje. De brieven van Margaretha Turnor uit 1672 en 1673 aan haar echtgenoot Godard Adriaan van Reede' (Ongepubliceerde doctoraalscriptie; Nijmegen, 1990).

45 *Ibidem*, brieven d.d. 8 en 26 II 1672, 2 I 1673, 16 I 1673, 15 IX 1673.

46 *Ibidem*, e. g. brief 29 II 1673.

47 E. g. Y. Kuiper, 'Uitsterven of uithuwelijken? Een analyse van het demografisch gedrag van de adel in Friesland', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XII (1986) iii, 287.

48 Van Hout, 'Mijn heer', e. g. brieven 15 III 1672, 7 III 1672.

Daarnaast geeft Margaretha blijk van een duidelijk begrip van de ingewikkelde structuren, politiek en sociaal. Voor deze adellijke dame, die zich op elke pagina van haar brieven binnen een feodaal-paternalistisch denken wezenlijk begaan toont met het lot van haar pachters, bestaat de rest van de samenleving toch uit 'de gemeente', of ook: 'de burgers of 't kanaelje'⁴⁹.

Dat de macht toch minstens ten dele bij de afzonderlijke gewesten ligt, en zelfs bij de steden, weten deze Utrechtse en haar gade uit eigen ervaring. Dat de 'noordelijke drie', en zeker de Friezen een andere aard hebben en ook dikwijls een eigen koers varen, beseffen zij terdege. Soms lijkt 't alsof voor hen zelfs 'Menheere van Hollant' andere wezens zijn. Toch realiseren de Van Reedes zich drommels goed dat politiek in feite in Den Haag en in Amsterdam gemaakt wordt⁵⁰.

Deze Van Reedes zijn niet traditioneel prinsgezind. Wel weten zij zich, blijkens hun brieven, voor hun zoons, neven en andere verwanten afhankelijk van de patronage van de prins. Ze voelen zich er niet echt gemakkelijk bij⁵¹. Maar dat 'de partij van de Witte' nu niet de overhand heeft, begrijpt ook Margaretha best⁵². Tevens ziet zij hoe in de heersende noodsituatie mensen niet hun vertrouwen stellen in de anonieme, centrale instituties en de collectieve macht, doch in de naam van Oranje⁵³.

Ook bij de burgerlijke regenten mag men natuurlijk een dergelijk besef van de complexiteit van de politieke structuren veronderstellen. Zeker in crisissituaties als de jaren na 1702, wanneer de plooiërijen om zich heen grijpen, bouwen, bijvoorbeeld, Zeeuwse, Hollandse, Utrechtse en Gelderse patriciërs, mede op basis van familiale relaties en een degelijk inzicht in de politieke verhoudingen boven-gewestelijke facties⁵⁴. Dat zij daarbij niet allereerst in termen van 'nationaal belang' dachten, lijkt duidelijk. Ontegenzeggelijk echter verbond hun zelfbeeld, waarin *idee* en *interest* konden samengaan, het lokale met het regionale en het centrale niveau. Juist de intergewestelijke familierelaties, de gezamenlijke scholing aan enkele universiteiten, en de uitoefening van functies op centraal niveau lijken mij elementen die hebben bijgedragen tot het ontstaan, meer met name in de loop van de achttiende eeuw, van een 'nationale' elite, met een cultuur die op den duur lokale of gewestelijke identiteit niet meer als politiek adagium bij uitstek huldigde.

Wellicht heeft daartoe de groeiende financiële problematiek van de Republiek ook bijgedragen. Immers, de stijgende schuldenlast stelde in de achttiende eeuw allengs de ontoereikendheid van het vigerend belastingstelsel in het licht: al te moeizaam moesten de organen van de unie de gewesten en steden tot consent aan de voorgestelde quotes bewegen. Een meer centralistisch stelsel zou dit dringende probleem kunnen oplossen, en werd ook steeds vaker bepleit.

49 *Ibidem*, brief 21 1673.

50 *Ibidem*, e. g. brieven 21 I 1672, 28 VIII 1673, 25 IX 1673.

51 E.g. *Ibidem*, 24III, 8 en 25 IV 1672.

52 *Ibidem*, brief 19 IV 1673.

53 *Ibidem*, brief 29 II 1672.

54 E. g. Van der Bijl, *Idee en interest*, 308; eenzelfde constatering in: L. Buning, *Het herenbolwerk. Politieke en sociale terreinverkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888* (Assen, 1966) 10, 28-29, 39-41.

Veel regenten, zeker in het Hollandse, hebben wellicht gedacht bij enige verandering toch belang te hebben. De tekorten van de unie werden immers gefinancierd met leningen die grotendeels door deze regenten werden verstrekt; voor de rentebetaling waren zij dus van een efficiënte fiscaliteit afhankelijk⁵⁵. Het oude systeem van een relatief gesloten stedelijk republikenisme werd voor een aantal hunner derhalve misschien allengs onaantrekkelijker. Noteerden niet enkele vroeg-achttiende eeuwse politieke commentatoren spijtig dat de heersende spilzucht en de daaruit voortvloeiende problemen velen deed zoeken naar een alternatief, dat zij, o ramp, meenden te vinden in de absolute soevereiniteit van de stadhouder⁵⁶? — die dan toch waarschijnlijk de structuur van de Republiek wezenlijk zou aantasten.

Overigens leidde diezelfde financiële problematiek ertoe dat met name de stedelijke bevolking in de Republiek, vooral getroffen door de steeds hogere accijnzen, zich dikwijls — in lokaal verzet⁵⁷ — keerde tegen een regentendom dat niet beantwoordde aan heersende ideeën overeen betamelijk bestuur: een regering diende deel te zijn van de burgergemeenschap, niet erboven en dus erbuiten te staan⁵⁸.

Dit brengt mij op een volgend punt. Het overgrote deel van de Nederlanders zal en kan *in politicis* niet zulk een complex zelfbeeld gehad hebben als veel regenten allengs ontwikkelden. Van 'nationale' trots was, misschien, alleen sprake in het Hollandse, waar men een gewenste congruentie tussen het gewestelijke en het landelijke niveau met kennelijk gemak historiografisch fundeerde.

Doch hoewel formele historisch-politieke analyses en theorieën natuurlijk van betekenis zijn voor ideologievorming en dus voor het ontstaan van zelfbeelden, raakte dit fenomeen, in de Republiek, toch slechts een betrekkelijk kleine groep, de geletterde bovenlaag van de 'politieke natie'. In dit kader wil ik er dan ook geen aandacht aan besteden behalve met de opmerking dat de 'Bataafse mythe' en andere elementen die in deze 'theorievorming' als natieconstituerend naar voren geschoven worden, toch vooral gecodificeerd werden ten dienste van de zaak zoals Holland die verstond, door veelal Hollandse historiografen⁵⁹, culminerend in het werk van Wagenaar en in de geleerde debatten van de tweede helft van de achttiende eeuw over de historische en contemporaine status van het fenomeen 'republiek'.

55 Zie ter zake natuurlijk: W. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* (Amsterdam, 1988), en de daardoor teweeg gebrachte discussie, e. g. tussen Fritschy en M. Prak in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XVI (1990) i, 86-90. Aan te vullen met: M. Prak, 'Sociale geschiedschrijving van Nederlands ancien regime', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIV (1988) ii, met name 151-158, en: M. 't Hart, 'Staatvorming, sociale relaties en oorlogsfinanciën in de Nederlandse republiek', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XVI (1990) i, 61 vlg.

56 W. R. E. Velema, 'God, de deugd en de oude constitutie. Politieke talen in de eerste helft van de achttiende eeuw', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CII (1987) met name 488-489.

57 't Hart, 'Staatsvorming', 73. Vgl. ook: M. Prak, 'Civil disturbances and urban middle class in the Dutch Republic', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XV (1989) ii, 165-173.

58 Vgl. ook Velema, 'God, de deugd en de oude constitutie', *passim*.

59 Vgl. ook: H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandse historici der XVIe en XVIIe eeuw* ('s-Gravenhage, 1917).

Elders bleef men het gewestelijk verleden als in zich 'nationaal' presenteren, zoals Waterbolk voor Friesland liet zien. Daartoe diende een aantal elementen dat altijd voor de 'sociale constructie' van identiteit wordt benut: taal en een zij het ook goeddeels apocriefe historiografie. Daartoe diende ook fierheid op een politiek systeem dat de macht bij de grondbezitters legde die zich, zoals de regenten in het westen, gaarne met antiek-Romeinse voorbeelden lieten vergelijken — in dit geval met Cincinnatus⁶⁰.

Daarnaast zal in Friesland, zoals ook in Groningen, Gelderland en andere grensgewesten, een zeker 'frontier'-gevoel mede zelfbeeldbepalend geweest zijn. Velen heugde nog lang het gerucht van 1672: Holland zou alleen de stad Utrecht goed genoeg bevinden om zich daarmee desnoods achter de waterlinie te verschansen; 'tot konserveasie van haere provinsie, latende de overheerde provinsies so sij sijn', constateerde, enigszins bitter, de Utrechtse Margaretha Turnor toentertijd⁶¹.

In Gelderland was de idee van het hertogdom dat ceremonieel in de statenbond voorop ging, voor velen denklijk niet werkelijk zelfbeeld-relevant. Relevanter was de kwartierlijke eigenwaarde, waarbij het Nijmeegse nog in 1651 zijn rol in het gewest presenteerde als die van Amsterdam in Holland⁶². Datzelfde Holland hanteerde overigens gaarne een wat minachtend beeld van Gelderland als het land van de kale jonkers, cliënten van Oranje.

Nu was de rol van de adel er inderdaad belangrijk. Doch die adel was geen monolithisch blok. Vele edelen waren katholiek, en dus van openbare ambten boven het ambtjonkerschap uitgesloten. Noch in de gewestelijke, noch in de nationale politiek speelden zij mee⁶³. Wat zal dat voor hun identiteitsbesef betekend hebben: een al dan niet mokkend 'laudare temporis acti' of een streven naar 'gelijkberechtiging' in een gelukkiger toekomst, in een veranderde structuur?

Maar wat dachten nu de niet-regerende ingezetenen, en daaronder vooral de tallozen die door de heersende politieke discourses niet of nauwelijks geraakt werden?

De naar mijn denken waarschijnlijk wezenlijke tegenstellingen die in het 'denken over politiek' tussen stad en platteland bestaan zullen hebben, moet ik hier onbesproken laten omdat wij er nog bitter weinig zicht op hebben. Wel wil ik uitgaan van de aanname dat voor zowel de *populus* als de *plebs* toch vooral de lokale structuur het kader van het politieke zelfbeeld gevormd zal hebben, al is het alleen maar omdat slechts op dit niveau nog van enige, zij het periodieke en indirecte, invloed op benoemingen van functionarissen en andere gezagsdragers sprake was, ook al gold zulks bijvoorbeeld in Holland nauwelijks meer.

60 E. H. Waterbolk, 'Aspects of the Frisian contribution to the culture of the Low Countries in the early modern period' in: *Britain and the Netherlands*, IV, 113-132.

61 Van Hout, 'Mijn heer', brief 24 VII 1673.

62 Voor het volgende: J. J. Poelhekke, e. a., ed., *Geschiedenis van Gelderland, 1492-1795* (Zutphen, 1975) 133-210, *passim*.

63 Vgl. onder andere P. J. A. N. Rietbergen, 'The library of a Guelders' country squire. Thomas Walraven van Arkel van Ammerzoden (1630-1684). A contribution to the history of Dutch aristocratic culture in the seventeenth century', *LIAS*, IX (1983) ii, 271-284.

Dat 'politiek' gedefinieerd werd in termen van 'stedelijk republikanisme'⁶⁴ en voor de meeste ingezetenen inderdaad vooral om lokale zaken draaide, is moeilijk bewijsbaar, doch minstens ten dele beargumenteerbaar vanuit de toch sterk-lokale eisen die door deze groepen, vooral in de steden, juist tijdens crisismomenten dikwijls gewelddadig geformuleerd werden. Dat neemt niet weg dat de naam van Oranje aan dergelijke oproeren dikwijls een boven-lokaal karakter lijkt te geven⁶⁵, en dat velen de stadhouder zeker als een soort messias zagen, met name in de oorlogssituaties waarin zich dergelijke manifestaties bijkans structureel voordeden.

Overigens mag men wel aannemen dat, bijvoorbeeld, de bewoners van zulke Oranjebolwerken als Breda, Veere en Vlissingen, maar ook van Buren en Leeuwarden, metterdaad monarchaler gedacht hebben dan anderen. Eenzelfde gevoel kan men vermoeden bij de velen die de uitgestrekte heerlijkheden van de Oranjes op het platteland van de Republiek bevolkten: voor hen waren de vertegenwoordigers van de Nassause Domeinraad de 'heren'; aan een man als Constantijn Huygens, secretaris van opeenvolgende prinses van Oranje en als zodanig een machtig middellaar, zonden zij hun geschenken⁶⁶.

Toch mag dit ons er niet toe brengen bij dit deel van de bevolking wel een ontwikkeld *vaderlands*, in casu embryonaal *nationaal* gevoel te vermoeden: veeleer lijkt sprake van een andere invulling van toch lokaal-beleefde gezagsverhoudingen.

In verband met deze vragen leiden de eerder genoteerde observaties van Von Haller over de wijze waarop de Oranjes zich present stelden als vanzelf tot het probleem van de 'presentatie van de macht'⁶⁷. Zeker in de onderhavige periode was alom 'de staat' een realiteit die ontstond uit de interactie tussen rituele constructies en machtsstructuren. Was er ook in die 'Republiek van zeven republieken' sprake van staatsritualisering die iets bijdroeg tot een vorm van patriotisme, een vaderlands gevoel?

Ook al was er geen kronings- of inhuldigingsplechtigheid en geen feestelijke opening van de staten-generaal, toch kan men voor de stadhouders de vraag moeiteloos bevestigend beantwoorden. Er waren 'glorieuze entrées' in 's-Gravenhage en Leeu-

64 Vgl. de noties ontwikkeld in: H. Schilling, 'Gab es im Mittelalter und zu Beginn der Neuzeit in Deutschland einen städtischen 'Republikanismus'? Zur politischer Kultur des alteuropäisches Stadtbürgertums' in: H. Koenigsberger, ed., *Republikanismus in der frühen Neuzeit in Europa* (Münster, 1987) 103-121 en zijn: 'Calvinismus und Freiheitsrechte. Die politisch-theologische Pamphletistik der ostfriesisch-groningischer 'Patriotenpartei' und die politische Kultur in Deutschland und in den Niederlanden', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CU (1987) 420-429.

65 R. Dekker, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten* (Assen, 1979) 7-10, alsmede zijn: 'Some remarks about collective action and collective violence in the history of the Netherlands', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XV (1989) ii, 158-164.

66 P. J. A. N. Rietbergen, 'Den Haag, 20 april 1660. De bruiloft van Susanna Huygens', *De zeventiende eeuw*, III (1987) ii, 181, 186.

67 Als inleidingen: S. F. Moore, B. Meyerhoff, ed., *Secular ritual* (Assen-Amsterdam, 1977); R. E. Goodin, 'Rites of rulers' in: *Manipulatory politics* (New Haven, 1980) 157-194; D. Cannadine, S. Price, ed., *Rituals of royalty. Power and ceremonial in traditional societies* (Cambridge, 1987), en D. I. Kertzer, *Ritual, politics and power* (New Haven/Londen, 1988).

warden⁶⁸, er waren balletten in Huis ten Bosch waarbij de jonge Willem III danste als 'Apollo'⁶⁹, in ook ideologisch bewuste navolging van het voorbeeld dat de Zonnekoning gaf.

Van deze en talloze andere manifestaties konden zeker niet alleen de lokaal-aanwezigen kennis nemen: ter informatie van een veel breder publiek was er immers het pamflet dat niet alleen als verbale maar met de toch dikwijls toegevoegde illustraties ook als visuele propaganda functioneerde. Overigens moet worden vastgesteld dat wij weinig weten over de intergewestelijke verspreiding juist van dit zo belangrijke meningvormende medium.

Edoch, de 'collectieve' souvereiniteit die op de verschillende niveaus van de Republiek bestond, had het in dezen natuurlijk veel moeilijker: ritueel en verbeelding laten zich nu eenmaal gemakkelijker concentreren rond concrete personen. Zonder partijvorming en verkiezingen ontbraken al belangrijke elementen van politieke mobilisatie. En tot het scheppen van een collectief symbolisch ritueel als het 'huwelijk met de zee' zoals dat in Venetië zo spectaculair gevierd werd, hebben de Amsterdamse burgervaders met hun Hollandse moderatie nooit besloten.

Natuurlijk kon men, bij gelegenheid van vredetractaten of andere voor de Republiek als geheel feestelijke gelegenheden⁷⁰ triomfbogen en praalwagens belasten met zulke symbolen als de tuin, de leeuw en de maagd⁷¹. Doch in hoeverre die ook buiten Holland als 'identiteitsbepalend' werden ervaren, is de vraag.

Van zeker groter waarde zullen de 'nationale' biddagen geweest zijn die, in de zeventiende eeuw nog slechts bij bijzondere gelegenheden, in de achttiende eeuw al spoedig tweemaal 's jaars in de gehele Republiek werden gehouden, en dat niet alleen in de bedehuizen van de bevoorrechte kerk doch ook in de tempels van de dissenters⁷². Bij deze gelegenheden werden teksten gebruikt waarin de overheid poogde de onderzaten tevredenheid te doen onderstrepen over het staatsbestel dat welvaart en tolerantie garandeerde.

De door Sorbière genoteerde zelfgenoegzaamheid vond waarschijnlijk in deze attitude een voedingsbodem en zal er tevens door versterkt zijn. Dat de voorgangers veelal hun voordrachten toch ook koppelden aan de historische rol van de Oranjes, die in krachtige, bijbelse termen als de persoonlijke beschermers van deze waarden werden gepresenteerd, is natuurlijk wel significant.

68 Vgl. Koninklijk Huisarchief, inventaris Willem III, II, 4, intree 's-Gravenhage 1677; inventaris Willem IV, nr. 15, ontvangsten in Leeuwarden, 's-Gravenhage en elders in de Republiek, 1734; inventaris nieuw archief Willem V, papieren Burmania, nrs. 21-22, banket bij de intree van Willem V in de Raad van State.

69 W. P. C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek* ('s-Gravenhage, 1889-1920) nr. 9621. Vgl. P. J. A. N. Rietbergen, "s-Werelds schouwtoneel. Oorlog, politiek en economie in noord-west Europa ten tijde van Willem III" in: A.G. H. Bachrach, e. a., ed., *Willem III. De stadhouder-koning en zijn tijd* (Amsterdam, 1988) 68-70.

70 D. Snoep, *Praal en propaganda. Triumfalia in de Noordelijke Nederlanden in de 16e en 17e eeuw* (Utrecht, 1975).

71 Zie hierover onder andere: P. J. van Winter, 'De Hollandse tuin', *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, VIII (1957) 29-121, alwaar ook vele afbeeldingen.

72 Zie de bijdrage van P. van Rooden aan dit nummer.

Niet alleen in dit kader viel vooral aan Willem de Zwijger, Maurits⁷³ en Willem III als vanzelfde rol van 'vaderlandse held' toe, die verder in de Republiek nauwelijks gestalte kreeg. Natuurlijk, Amsterdam richtte een monument op voor De Ruyter, maar zal men zich er in Zwolle in herkend hebben? In Rotterdam eerde men Erasmus, doch zag men de grote humanist elders in brede kring als een gemeenschappelijk voorbeeld? De Oranjes voorzagen derhalve in een behoefte.

Voor representatie van macht, ofwel voor propaganda dienden natuurlijk ook andere media dan ceremoniën en feesten. Diderot maakt ons attent op een middel dat, hoewel typisch stedelijk en waarschijnlijk ook vooral Hollands, toch zeker werkzaam geweest is: het toneel. Hij schrijft: 'Tous les ans on joue une pièce contre la tyrannie espagnole, et une autre pièce contre l'esprit de faction. On en donne cinq à six représentations de suite'⁷⁴. Men mag vermoeden dat het hier om Amsterdam gaat, en wel om de bijkans jaarlijkse voorstellingen van Hoofts *Geraerd van Velsen* en van zijn *Baeto*⁷⁵; derhalve zullen veeleer 'staatste' dan 'prinselijke' noties de kern van de boodschap hebben gevormd.

Hoe zal het elders geweest zijn? Van een ontwikkelde toneelcultuur in de landgewesten was nauwelijks sprake⁷⁶. Reizende spelers waren actief, vooral tijdens kermissen — Halier constateert hoe geliefd schouwspelen waren, ook al kwam er naar zijn mening te weinig liefde in voor en hield men zich niet aan de drie eenheden⁷⁷ — doch daarbij ging het meestal om blijspelen, niet om het 'ernstige' toneel met de duidelijke politieke boodschap. In hoeverre het weinige dat op dit terrein opgevoerd werd lokaal-politiek werd gekleurd, is niet vast te stellen, ofschoon men zich overigens juist bij klucht en komedie een zinspelen op eigentijdse en plaatselijke politieke situaties goed kan voorstellen.

Van de 'officiële' toneelstukken die bij gelegenheid van zulke festiviteiten als de vrede van Munster en de vrede van Nijmegen in het Nijmeegse opgevoerd werden, kan overigens vermeld worden dat Van Haps' lokaal-gedichte *Hollants Vree-Tonneel* uit 1648 zich neutraal opstelde — Holland is hierin een evident *pars pro toto* voor de Republiek — terwijl de Hollandse Buysero-Hacquart opera *De triomferende Min* duidelijk Oranje verheerlijkte⁷⁸.

Wanneer de lezer mijn redenering deelt, moeten wij vaststellen dat voor de meeste Nederlanders regionaal en meestentijds zelfs lokaal patriotisme de enige vorm van —

73 Vgl. J. Bax, *Prins Maurits in de volksmening der 16e en 17e eeuw* (Amsterdam-Parijs, 1940), dat overigens goeddeels op Hollands bronnenmateriaal gebaseerd is.

74 Benoit, *Denis Diderot*, 113.

75 Zie: E. Oey-de Vita, M. Geesink, *Academie en schouwburgh. Amsterdams toneelrepertoire 1617-1665* (Amsterdam, 1983) *passim*, en M. B. Smits-Veldt, *Het Nederlandse renaissance-toneel* (Utrecht, 1991)72-73.

76 *Ibidem*, 23.

77 Lindeboom, *Haller in Holland*, 57.

78 S. Koster, *Komedie in Gelderland. Grote en kleine momenten uit driehonderd jaar theaterleven* (Zutphen, 1979) 6-42.

politiek— identiteitsgevoel was. In de historiografische produktie zijn het toch ook niet de 'nationale' geschiedenissen die domineren, doch de gewestelijke verhalen en, vooral, de stadsbeschrijvingen. Dat de Leidenaren in de zeventiende eeuw naast de Bijbel meestal slechts de geschiedenis van Leidens ontzet lasen, vermeldde ik reeds. Als Pontanus in de zeventiende eeuw de Gelderse geschiedenis schrijft, laat de Nijmeegse magistraat uitdrukkelijk informeren of hij de unieke positie van de stad met haar grootse verleden toch vooral voldoende recht zal doen⁷⁹.

En als men nu oppert: maar dat is elitecultuur, of toch alleen stedelijke cultuur — bezien we dan het fenomeen van de emigratie van boeren uit de landprovincies naar Noord-Amerika, in de vroege negentiende eeuw. Hoezeer daar ook samenwerking alleen al om pragmatische redenen geboden was, toch zijn talloos de voorbeelden van hen die zich niet met andere Nederlanders in één gemeenschap wilden vestigen, omdat die anderen in het vaderland in een naburig dorp gewoond hadden, waarmee men reeds sinds mensenheugenis een vete had; zelfs de wetenschap dat die 'anderen' ook tot de Afscheiding behoorden, vermocht deze diepgewortelde lokale identiteitsgevoelens niet te doorbreken⁸⁰.

Wat nu in dit verband van lokaal-beleefde politieke identiteit te denken van de door vele bezoekers opgemerkte vrijheid van meningsuiting bij het gewone volk, juist over het beleid van de politieke autoriteiten?

Het fenomeen van de publieke discussie treft vooral, maar niet alleen de Fransen. Ook de Engelsman John Ray stelt vast dat de meeste burgers, hoewel slechts uit op geld, 'een zekere waardigheid in het spreken over staatszaken' tonen; hij voegt eraan toe: 'ik vermoed dat de oorzaak hiervoor gezocht moet worden in het feit dat zelfs de minste onder hen nog in stilte de hoop koestert eenmaal een gezaghebbend burger te worden, en misschien zelfs lid van de Staten'⁸¹. Wijst dit op een wijdverbreid, ook boven-lokaal politiek inzicht? Niet noodzakelijkerwijs. Wijst het dan tenminste op een wijdverbreid politiek besef?

Als de voornaamste socialisator in politieke zin, wordt door de meeste theoretici na de ouders het onderwijs genoemd. Over de rol van de ouders in deze eeuwen mogen wij ons niet al te veel illusies maken. Veel van de opvoeding zal 'op straat' plaats gevonden hebben, waarbij men zich dan mag afvragen wat de invloed van de regelmatig voorkomende relletjes geweest zal zijn⁸²; daarbij zullen immers politieke leuzen — en liederen — wel degelijk een rol gespeeld hebben in de vorming van zelfbeelden en identiteiten.

79 Vgl. H. J. D. van Schevichaven, 'De wording der Historia Gelrica (Merula, Luntius, Pontanus) 1597-1638', *Gelre*, XII (1909) 313-380.

80 Mondelinge mededeling van prof. dr. R. Swierenga tijdens een lezing te Nijmegen, 24 juni 1990.

81 Fuchs, Simons, *Het zal je maar gezegd wezen*, 156.

82 Kinderen en jongelieden komen regelmatig voor in de door Dekker, *Oproeren in Holland* uitgegeven bescheiden betreffende relletjes in Holland in de zeventiende en achttiende eeuw.

Laat echter in verband van opvoeding en onderwijs nogmaals Diderot onze zegsman zijn, met een belangwekkende observatie. Hij stelt:

Il y a des écoles jusque dans les moindres villages. L'éducation des enfants y est soignée, ils savent tous lire, écrire et chiffrer. Ils ne vont jamais sans un crayon et des tablettes. Les papiers publics sont sans cesse entre leurs mains. Ils sont instruits des intérêts de la république, de son histoire, de leurs privilèges, de leurs libertés, et parlent très librement de la régence⁸³.

Deze visie detailleert het fenomeen van de publieke discussie nader, onder andere met een duidelijke verwijzing naar de rol van de pamfletten en andere publieke geschriften. Daarop ga ik hier niet nader in⁸⁴, ook al zij vastgesteld dat op het raakvlak van politieke structuur en politieke cultuur 'het pamflet' minstens ook een zeer belangrijke, indirecte, door de overheid slechts in beperkte mate gecontroleerde disciplinerende van de politiek door enigerlei publieke opinie representeerde.

Diderots tekst geeft met zijn verwijzing naar de scholing voor het fenomeen van de publieke discussie ook een belangrijke verklaring. Doch is het meer dan een idealisering, bedoeld om zijn toch al zo positieve beeld van de Republiek verder te onderbouwen?

Wij weten nog weinig van het lager onderwijs in onze gewesten — en daarom gaat het hier immers. Desalniettemin geeft het onderzoek van De Booy toch enige in dit verband relevante informatie prijs, juist over het geschiedenisonderwijs dat in hoge mate kon bijdragen tot het ontstaan van politieke noties⁸⁵.

Het wekt geen verbazing te constateren dat in Holland, maar ook elders, de *Divisiechroniek*, in Hollandse zin herschreven, lange tijd als schoolboek diende. Echter, tot diep in de achttiende eeuw gebruikte men voor dit doel vooral een *Spiegel der jeugd*, die in de twintig edities tot ca. 1670 ook te boek stond als *de Spaensche tyranny*, en vervolgens, in een aanpassing aan de contemporaine situatie, als *de Franse* en tenslotte zelfs *de Engelsche tyranny*. Het vijandbeeld dat dit veelgebruikte leerboek opriep, vormde en versterkte natuurlijk een zelfbeeld. De anti-papistische passages erin zullen daartoe eveneens hebben bijgedragen.

Een ander element was de aandacht voor de rol der Oranjes, die nog aanzienlijk meer relief kreeg toen in de tweede helft van de achttiende eeuw eindelijk nieuwe boekjes hun intrede deden. Weliswaar was er toen een voor schooldoeleinden verkorte versie van Wagenaars *Vaderlandsche historie* beschikbaar, en gingen sommige teksten expliciet in juist op de bestuursstructuur van het afzonderlijke gewest. Desalniettemin legden de populaire *Korte schets der Nederlandsche historien* en nog meer de *Kleine catechismus van het stadhouderschap...ten dienste van de jeugd* een brede basis voor

83 Benoit, Denis Diderot, 108.

84 Vgl. C. E. Harline, *Pamphlets, printing and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht, 1987).

85 E. P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (S. 1, [1977]) 60-64, 278-280, en *Idem, Kweekhoven der wijsheid. Basis- en vervolgonderwijs in de steden van de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der 19e eeuw* (Zutphen, 1980) 56-57.

een historisch en politiek besef waarin de rol van de Oranjes nationale proporties kon krijgen, ook al waren de doorwrochte werken van orangistische theoretici als Kluit, Luzac, Paulus en Pestel veelal conservatief van aard, in die zin dat zij het bestaand bestel goeddeels wilden handhaven⁸⁶.

Maar laten we niet vergeten dat Diderot naar het stedelijke Holland keek, en dat de gegevens van De Booy toch de stad en het verstedelijkende platteland van Utrecht betreffen. Mogen we een dergelijke situatie ook aannemen voor de landgewesten, wetend dat daar ten plattelande het lager onderwijs bepaald minder goed functioneerde, zeker voor die kinderen — de meesten — die minstens een deel van het jaar de ganse dag moesten meewerken om het boerenbedrijf gaande te houden?

Zelfs de Latijnse scholen van, bijvoorbeeld, Gelderland lijken eerst gedurende de laatste decennia van de achttiende eeuw enige aandacht te gaan besteden aan wat dan overigens nog lang niet altijd 'vaderlandse' geschiedenis genoemd wordt⁸⁷. Bovendien: lezing van de weliswaar dikwijls blattant-vooringenomen analyses die — veelal Hollandse — tijdgenoten maakten van de situatie in de meijerij van 's-Hertogenbosch gedurende diezelfde jaren, leert dat van niet-religieuze basisscholing daar vrijwel geen sprake heette te zijn⁸⁸.

Dat brengt mij tenslotte op de grote invloed van religie en kerk op de politieke cultuur en de identiteitsvorming.

Korthedshalve zij hier simpelweg geconstateerd dat toch zo'n 30 à 40 % van de Nederlandse bevolking katholiek was en bleef. Mede in het licht van deze feitelijke multiconfessionaliteit bleken vooral in de grotere, stedelijke gemeenschappen de monopolieaanspraken van universele, calvinistische uniformiteit niet realiseerbaar. Stadsregeringen zagen dan ook niet zelden meer heil in een wat civielere benadering van de religie, die burgerdeugden en de notie van de stad als corporatie benadrukte⁸⁹. In kleinere gemeenschappen kon een lokaal godsdienstig monopolie natuurlijk wel tot stand komen⁹⁰.

Bezien we vervolgens het politieke identiteitsbesef in de voornaamste geloofs-gemeenschappen.

Ook al droegen de priesters wellicht politieke inzichten over op de gelovigen, over de aard daarvan is weinig bekend. Voor zover zij al in de beginjaren van de opstand de neiging gehad hebben zich pro-Spaans op te stellen, het lijkt er toch op dat een dergelijke houding in de loop van de zeventiende eeuw verdwenen is. Duidelijke anti-

86 Vgl. ook: J. H. J. Worst, 'Staat, constitutie en politieke wil. Over F.W. Pestel en de variëteit van het achttiende-eeuwse orangisme', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CII (1987) 498-515.

87 R. Bastiaans, e. a., ed., *Tot meesten nut ende dienst van de jeught'. Een onderzoek naar zeventien Gelderse latijnse Scholen, ca. 1580-1815* (Zutphen, 1985) e. g. 120, 208, 253.

88 Vgl. H. J. J. van Velthoven, *Stad en Meijerij van 's-Hertogenbosch*, I (Amsterdam, 1935) *passim*.

89 Vgl. O. Mörke, 'Konfessionalisierung' als politisch-soziales Strukturprinzip? Das Verhältnis von Religion und Staatsbildung in den Republik der Vereinigten Niederlanden im 16. und 17. Jahrhundert', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XVI (1990) i, 31-60

90 Vgl. J. Spaans, *Haarlem na de reformatie. Cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* ('s-Gravenhage, 1989), die de verschillen tussen de stad en de dorpen in de omgeving op dit punt illustreert.

regeringsgezinde gevoelens zullen zij zich ook daarna niet veroorloofd hebben, al was het alleen maar omdat er allengs minder aanleiding toe was gezien de ruime oogluiking waaronder de groep kon functioneren.

Over de dominees weten wij wat meer⁹¹. De Zeeuwse regenten bijvoorbeeld, waren ervan overtuigd dat de predikanten bij gelegenheid 't volk in politiek opzicht zowel pro Oranje als contra de eigen stadsregering indoctrineerden⁹². Er is weinig reden aan te nemen dat het elders niet evenzo kon gaan.

De bevoorrechte kerk besepte immers dat zij weliswaar zonder steun van de staat in de problemen zou geraken, maar was zich tegelijkertijd van haar macht terdege bewust. Wetend dat in de continue stedelijke factiestrijd hun rol een doorslaggevende kon zijn, zal menig voorganger bij gelegenheid diegenen onder zijn gehoor die ter tijd in de 'herenbank' zetelden hebben voorgehouden dat Gods oog kritisch op hen rustte, en dat zij zich het soms striemend woord van 's Heren bedienaren maar moesten laten welgevalen.

Dat de dominees bovendien de propagandistisch toch al zo effectvolle *rites de passage* van de Oranjes, zoals geboortes, huwelijken en begrafenissen met hun kanselredes nog eens extra onderde aandacht van het kerkvolk brachten, zal de heren niet altijd goed zijn uitgekomen. De reeds gememoreerde bededagen droegen tot een en ander nog eens het hunne bij. Door dat alles werd de dualiteit God-Oranje versterkt, óók in die gewesten waar de stadhouder en de zijnen nauwelijks of nooit vertoefden, hetgeen natuurlijk propagandistisch gezien hun macht niet bevorderde.

De groeiende intergewestelijke mobiliteit van predikanten⁹³ en docenten in de achttiende eeuw mag ons doen afvragen of niet juist via de kerk èn via de school — de enige cultuurdragende organisaties die een boven-lokale werking konden hebben — de positie van de Oranjes in het politiek besef onder brede lagen van de bevolking werd gevestigd, waardoor een gemeenschappelijk, mogelijkterwijs 'natie'-vormend element geïntroduceerd werd in een verder nog goeddeels lokaal of regionaal zelfbeeld.

Natuurlijk moet men constateren dat in de laatste decennia van de achttiende eeuw bij bepaalde meer politiek bewuste en mondige groepen — onder de gegoede, doch niet regerende stedelijke ingezetenen doch ook wel onder de boeren⁹⁴ — onvrede groeide over de wijze waarop de Oranjes hun macht nu juist niet gebruikten om een door hen als vermolmd ervaren bestel te veranderen, en dat deze groepen dientengevolge tot een meer gearticuleerd, deels zelfs eigen politiek bewustzijn kwamen dat,

91 Over hen natuurlijk: A. Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen, 1979). Daarnaast ook: G. Groenhuis, 'Calvinism and national consciousness. The Dutch Republic as the New Israel' in: *Britain and the Netherlands*, VII (1981) 118-132, alsmede: C. Huisman, *Neerlands Israel. Het natiebeseft der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht, 1983).

92 Van der Bijl, *Idee en interest*, 298, 308.

93 Vgl. P. van Rooden, 'Van geestelijke stand naar beroepsgroep. De professionalisering van de Nederlandse predikanten 1625-1874', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XVII (1991) iv, met name 381-384.

94 Vgl. Buning, *Het herenbolwerk, passim*.

natuurlijk, republikeins en deels unitarisch van aard was. Toch moet men eveneens vaststellen dat in diezelfde periode de traditionele machtsbases van de Oranjes⁹⁵ bepaald niet zwakker waren geworden.

Nog steeds bonden zij door hun militaire patronagerechten velen aan zich, rechtstreeks door de posities die zij te vergeven hadden, maar ook indirect: waren vele adellijke zonen die aldus aan een baan in het leger kwamen niet nauw verwant aan de regentenfamilies die in stad en gewest de dienst uitmaakten? Nog steeds, om niet te zeggen steeds meer, oefenden zij door hun benoemingsrecht en door de makelaardij van hun luitenanten direct invloed uit op alle niveaus van overheidsingrijpen en politiek⁹⁶. Nog steeds waren hun heerlijkheden voor velen de basis van het bestaan.

Kortom, me dunkt dat juist het in godsdienst en onderwijs zo ongemerkt doch gestaag geïntroduceerde, slechts vaag gedefinieerde Oranjegevoel minstens ten dele een verklaring kan vormen voor die verandering in het Nederlandse identiteitsbesef waarbij als kader voor politieke cultuur—voor het zelfbeeld—de gedecentraliseerde Republiek als politieke structuur plaats kon maken voor het geünificeerde koninkrijk waarin de naam van de voormalige stadhouderlijke familie van een oud een nieuw symbool kon worden. Daarnaast heeft natuurlijk het bij velen postvattende besef van de groeiende—financiële—malaise van de Republiek zeker ook een rol gespeeld. Dat de 'patriottentijd' en de episode van de Franse overheersing aan dergelijke veranderingen in het politieke denken eveneens bijdroegen en deze in een stroomversnelling brachten, blijft hier buiten beschouwing.

Wat in dit opstel geboden is, kan niet meer zijn dan een eerste verkenning van een realiteit van identiteit tussen de polen van beeld en zelfbeeld. Dat deze verkenningsspoeging eer methodisch en typologisch dan inhoudelijk poogde te zijn, en voor zover inhoudelijk eer tentatief dan concluderend, moge duidelijk wezen.

Wel lijkt mij één conclusie onontkoombaar. Van één beeld en één zelfbeeld was geen sprake.

Ofschoon in hun geschriften duidelijke constanten herkenbaar zijn, schiepen al die reizigers en andere observanten die zich juichend-goedkeurend dan wel nauwverholen jaloers uitspraken over 'the miracle of the Dutch Republic'⁹⁷ toch vele, verschillende beelden.

Ook de ingezetenen van die Republiek moesten voor de definitie van hun identiteit juist ten gevolge van de wonderlijke structuur van hun staatsbestel wel tot de constructie van verschillende zelfbeelden komen. Binnen geografisch en politiek-

95 Vgl. onder andere A. J. C. M. Gabriëls, ed., *Rond prins en patriciaat. Verspreide opstellen door D. J. Roorda* (Weesp, 1984).

96 *Idem*, *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhouderlijk bestel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1990).

97 K. W. Swart, *The miracle of the Dutch Republic as seen in the seventeenth century* (Londen, 1969); vgl. ook: E. H. Kossmann, *In praise of the Dutch Republic. Some seventeenth-century attitudes* (Londen, 1964).

institutioneel gezien lokaal-regionale kaders waren deze in sterke mate sociaal en — wellicht ook in toenemende mate — confessioneel bepaald.

Zeker, met de komst van de eenheidsstaat en de monarchie in de negentiende eeuw werd het geografische en politiek-institutionele kader allengs verruimd, meer nationaal. Tot in de twintigste eeuw echter veranderden de overige parameters van 'het zelfbeeld *in politicis* van de Nederlander' niet wezenlijk. Voor de meesten bleef de manier waarop zij zich in het politieke domein herkenden, waarop zij de politiek beleefden in de vele vormen van politieke cultuur nog lang ongewijzigd.

Tolerantie of gecultiveerde tweedracht. Het beeld van de Nederlandse tolerantie bij buitenlanders in de zeventiende en achttiende eeuw

HANS BOTS

In zijn *Ontwerp tot eene algemene characterkunde* meende de predikant en letterkundige Willem Anthonie Ockerse, nu al bijna twee eeuwen geleden, dat de Nederlandse tolerantie 'minder de vrucht van Evangelische broederliefde, dan het gevolg eener staatkundige kansrekening was'. Van een nationale deugd was naar de opvatting van deze auteur dan ook geen sprake, zoals hij op tal van plaatsen in het aangehaalde geschrift beargumenteert¹. Toch wordt verdraagzaamheid in de Nederlandse geschiedenis vaak als een eigenschap beschouwd behorend tot de Nederlandse identiteit². In de meer recente geschiedschrijving gebeurde dat evenwel steeds met kritische kanttekeningen.

Zo beschreef de historicus en socioloog Ernst Zahn de Nederlandse tolerantie als het bewust aanvaarden van bestaande disharmonieën om op die wijze de maatschappelijke en politieke orde te kunnen handhaven³. En in de bundel bijdragen welke door Marijke Gijswijt-Hofstra onder de noemer *Een schijn van verdraagzaamheid* is uitgebracht⁴, klinkt scepsis over die veel geroemde Nederlandse tolerantie al in de titel zelf van het boek door. Of is hier meer sprake van die behoefte aan ontmythologisering, aan twijfel welke Kossmann bij historici meent te kunnen waarnemen, telkens wanneer er iets moois in de Nederlandse geschiedenis valt waar te nemen⁵? Uiteraard valt er best wel het een en ander af te dingen op de Nederlandse tolerantie, maar anderzijds kan er niet aan worden getwijfeld dat de Noordnederlandse Republiek op het gebied van de verdraagzaamheid, een heel bijzondere plaats inneemt in Europees verband. En het staat evenzeer vast dat de in de Republiek genoten vrijheden, de houding aldaar van een dominante groep ten opzichte van een niet dominante groep met meningen en uitingen, die afwijken van de gewone orde, heel wat pennen van buitenlanders in beweging heeft gebracht.

In de hier gepresenteerde bijdrage wordt daarom nagegaan hoe buitenlanders gedurende de zeventiende en achttiende eeuw de Nederlandse tolerantie van het *ancien régime* hebben beoordeeld. Het wordt derhalve een geschiedenis van het kijken naar een bepaald aspect van dit land, zonder pretenties, om zó iets op het spoor te

1 W. A. Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde ... Derde stukken behelzende het nationale character der Nederlanderen* (Amsterdam, 1797) 70-71. Zie ook 75-76, 79-80, 219, 220 vlg.

2 W. W. Mijnhardt, 'De geschiedschrijving over de ideeëngeschiedenis van de 17e- en 18e-eeuwse Republiek' in: *Kantelend geschiedbeeld ...* (Utrecht/Antwerpen, 1983) 165, spreekt zelfs van 'spreekwoordelijke' tolerantie.

3 E. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam, 1989), met name de paragraaf: 'Tolerantie en overleg. Historische uitkomst van conflicten; dijken tegen de zee en dammen tegen twisten, democratie als gecultiveerde tweedracht', 37-42.

4 *Een schijn van verdraagzaamheid. Afwijking en tolerantie in Nederland van de zestiende eeuw tot heden* (Amsterdam, 1989).

5 E. H. Kossmann, *Tolerantie toen en nu, Coornhertrede 1984, gehouden te Gouda* (Gouda, 1984) 19.